

І. Корост

РЕЗУЛЬТАТИ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ СХІДНОГО СЕКТОРУ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Публікуються узагальнені дані щодо пам'яток в окрузі важливого та складного об'єкта Більського городища — Східного укріплення. Представлено результати розвідкових обстежень у межах цієї території в 2024 р. Презентовано дані LIDAR-досліджень Східного укріплення та його округи. Розглянуто окремі актуальні проблеми вивчення внутрішнього майданчика та оборонних споруд Східного городища.

Ключові слова: Комплекс пам'яток території та округи Більського городища, Більське городище, Східне укріплення, оборонні споруди, поселення, ґрунтовий могильник, епоха бронзи, скіфський час, археологічні дослідження, шурфування, LIDAR-дослідження.

Східний сектор Більського городища привернув увагу науковців уже в ході перших оглядів, обстежень (Шафонський 1851, с. 655) у межах Більського мікрорегіону та, що абсолютно не дивно, з початком власне археологічних досліджень цієї місцевості (Городцов 1911, с. 127).

Підсумки дослідження території на попередніх етапах та актуальність проблеми. Безумовно, центральним об'єктом у межах даної території є Східне укріплення Більського городища. Останнє у період з 1959 по 1995 роки масштабно досліджувалось видатним дослідником, професором Борисом Шрамком (рис. 1: 1—34; Шрамко Б. 1987, с. 25—28; Шрамко І. 2016). У 2013 р. археологічні роботи в межах укріплення відновлено Станіславом Задніковим (Шрамко, Задніков 2014, с. 7—20). Відтоді досліджено 1062 м² території пам'ятки (південна, північна та західна частини), зроблено важливі наукові відкриття (рис. 1: 35—37;

Задніков 2023). В останні роки на Східному укріпленні виявлено старожитності черняхівської культури (Семененко та ін. 2023, с. 227—232; Приймак 2024, с. 296—298). З розвідок 2024 р. походить фібула пізньоримського часу. Наукова публікація з детальним аналізом предмета готується вузькопрофільними фаховими спеціалістами. Зауважимо, знахідки доби середньовіччя є непоодинокими на території Східного укріплення. Цій тематиці присвячено навіть окремі публікації (Приймак 2016, с. 279; Пуголюков 2022). Важливо, що північніше пам'ятки, фактично впритул до оборонних споруд, виявлено поселення пенківської культури (рис. 2: 2; Шапорда 2017, с. 183—184). У 2019 р. під керівництвом Станіслава Заднікова в рамках реалізації Програми збереження, вивчення та популяризації Більського городища на період 2018—2022 рр. (ред. Корост 2018, с. 5) проведено поперечний розріз оборонних споруд Східного укріплення (рис. 1: 37). Роботи здійснювались в західному секторі пам'ятки (розкоп 37; Шрамко, Задніков, Кушнір 2020). За результатами досліджень підготовлена узагальнювальна стаття, яка містить, з поміж іншого, авторське бачення реконструкції фортифікацій укріплення (Задніков, Шрамко 2022). Одним із важливих підсумків роботи є висновок щодо меж території поселення дофортного етапу на місці Східного городища. У статті зведення оборонних споруд Східного укріплення визначено часом не раніше третьої чверті VI ст. до н. е. Крім того, зроблено висновок щодо двоетапного зведення фортифікацій (Задніков, Шрамко 2022). Роботи 2019 р. стали продовженням вивчень оборонних споруд, розпочатих Борисом Шрамком (напр.: Шрамко 1971; 1973; Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 83—90; Задніков,

© І. КОРОСТ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

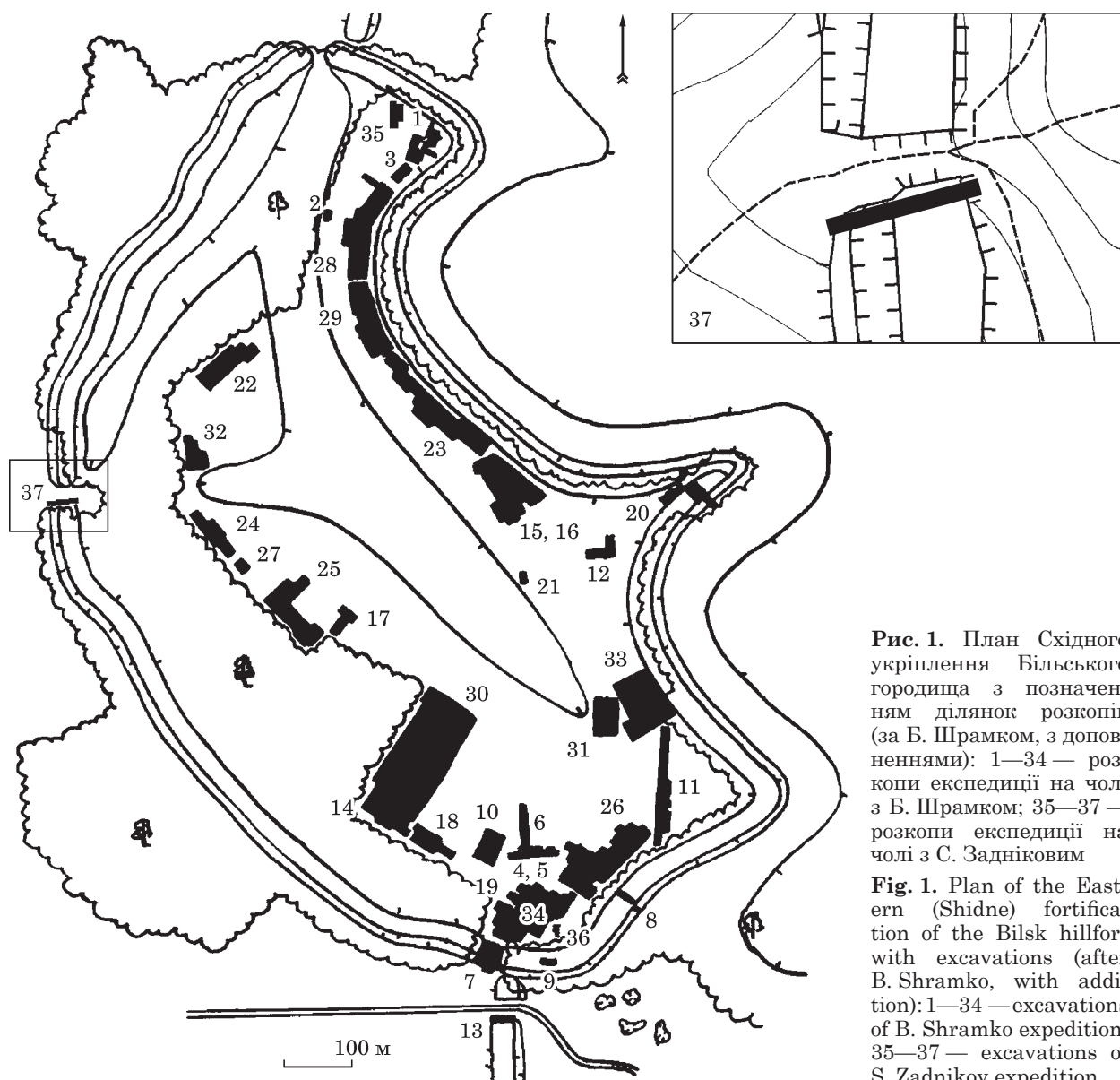

Рис. 1. План Східного укріплення Більського городища з позначенням ділянок розкопів (за Б. Шрамком, з доповненнями): 1—34 — розкопи експедиції на чолі з Б. Шрамком; 35—37 — розкопи експедиції на чолі з С. Задніковим

Fig. 1. Plan of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort with excavations (after B. Shramko, with addition): 1—34 — excavations of B. Shramko expedition; 35—37 — excavations of S. Zadnikov expedition

Шрамко 2022, с. 204, рис. 1) та його донькою Іриною (рис. 3; Шрамко, Шрамко 1991).

Із 2018 р. масштабні дослідження проводяться на території уроч. Барвінкова Гора, яке з південного сходу примикає до Східного укріплення (рис. 4). На цій ділянці орієнтовно на площі 7,6 га розміщується поселення, відоме ще за даними археологів Бориса Шрамка та Олександра Супруненка (Шрамко 1987, с. 34; Супруненко, Кулатова, Степанович 1994, с. 7—8). На новому етапі дослідження роботи тут здійснювалися із метою перевірки результатів геомагнітної зйомки (Бондар, Цюпа, Карасьов 2019). Поступово на цій території розбудовують і Музей під відкритим небом, облаштовують туристично-екскурсійну зону, що теж спонукало до проведення масштабних вивчень. Дослідження у 2018—2021 рр. здійснювали фахівці Інституту археології НАН України (керівник — Денис Гречко; Гречко та ін. 2019; 2020; 2021; 2023), а в 2007, 2013, 2016—2021 рр. — ІКЗ «Біль-

ськ» (очільники в різні роки — Ірина Шрамко, Станіслав Задніков, Віктор Приймак, Олег Шапорда) (Приймак, Осадчий, Коротя 2008, с. 13—14; Приймак та ін. 2014; Задніков 2017, с. 170—176; Шапорда 2017, с. 185—186; Задніков 2018, с. 170—174; Шрамко, Задніков 2019, с. 99—119; Шапорда та ін. 2019; 2020, с. 169—170; Шапорда 2021; Шапорда, Корост 2023). За цей час розкопками обстежено близько 2761 м² площі поселення (рис. 4). Сумарно археологи виявили 1 житло та 90 господарських об'єктів (Корост, Пшинка 2024, с. 45—53). На території поселення зафіксовано унікальний ґрунтовий могильник скіфського часу. Некрополь вивчався під керівництвом представника ІА НАН України Д. Гречка в період 2018—2021 рр. (напр.: Гречко, Крютченко, Фрунт 2023). За цей час виявлено та досліджено 63 захоронення. Ще одне поховання зафіксовано в розкопі 2018 р. (керівник робіт — І. Шрамко; Шрамко, Задніков 2019, с. 110).

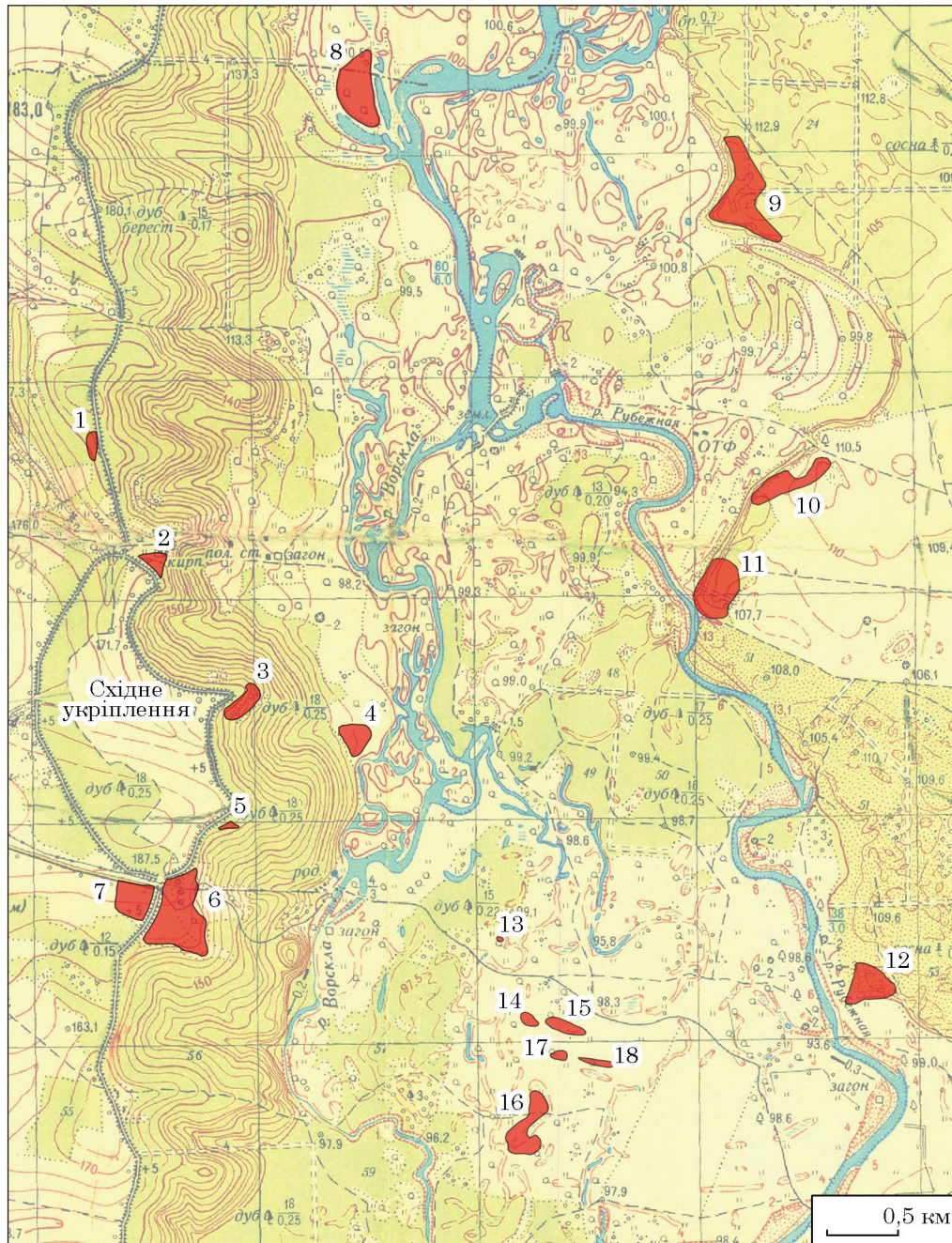

Рис. 2. План східного сектору Більського археологічного комплексу та його околиць з позначенням пам'яток: 1 — північне поселення-передгороддя Східного укріплення; 2 — селище пенківської культури; 3 — поселення Цегельня; 4 — поселення Пристань; 5 — східне поселення-передгороддя Східного укріплення; 6—7 — поселення Барвінкова Гора I та Барвінкова Гора II; 8 — поселення Ворсклинське; 9 — поселення Старий Кар'єр; 10 — поселення Котельва II; 11 — поселення Зелен Яр; 12 — поселення Рубіжне; 13 — поселення Котельва V; 14—18 — стоянки Матюшине I—V

Fig. 2. Plan of the eastern sector of the Bilsk archaeological complex and its outskirts with the pointing of sites: 1 — northern settlement-suburb of the Eastern (Shidne) fortification; 2 — settlement of the Penkivka culture; 3 — settlement Tshelnnya; 4 — settlement Prystan; 5 — eastern settlement-suburb of the Eastern (Shidne) fortification; 6-7 — settlements Barvinkova Hora I and Barvinkova Hora II; 8 — settlement Vorsklinske; 9 — settlement Staryi Karier; 10 — settlement Kotelva II; 11 — settlement Zelen Yar; 12 — settlement Rubizhne; 13 — settlement Kotelva V; 14-18 — Matyushyne I-V stations

Підсумки досліджень дозволяють стверджувати, що територія мису в уроч. Барвінкова Гора наприкінці VI ст. до н. е. використовувалась тогочасними місцевими жителями в господарських та виробничих цілях. У IV ст. до н. е.

тут формується ґрунтовий некрополь скіфів. Могильник мав чітке планування — більшість поховань зафіксовано рядами. Захоронення здійснені у звичайних ямах, ямах з підбоям та катакомбах.

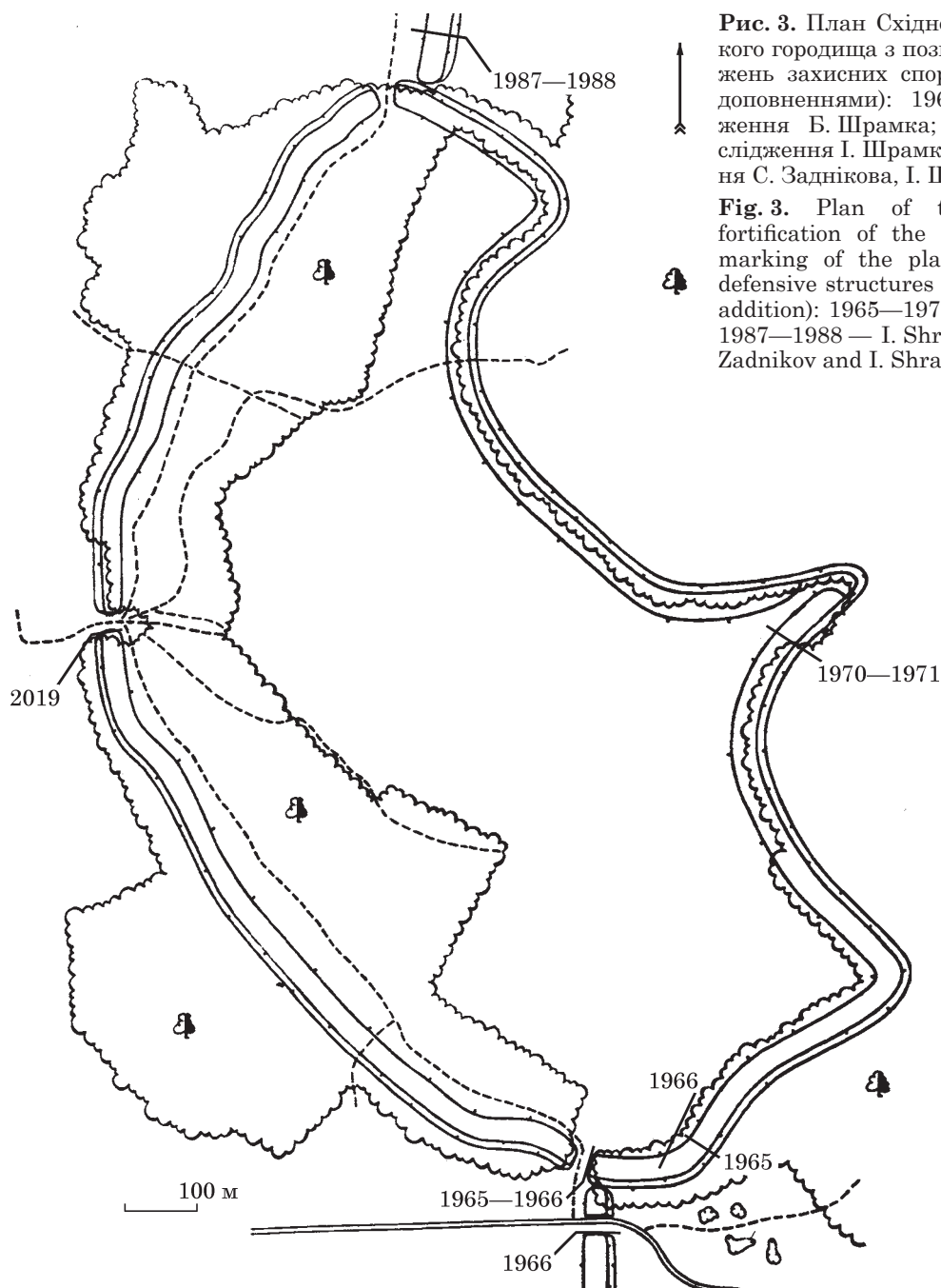

Рис. 3. План Східного укріплення Більського городища з позначенням місць досліджень захисних споруд (за Б. Шрамком, з доповненнями): 1965—1971 рр. — дослідження Б. Шрамка; 1987—1988 рр. — дослідження І. Шрамко; 2019 р. — дослідження С. Заднікова, І. Шрамко

Fig. 3. Plan of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort with the marking of the places of research of the defensive structures (after B. Shramko, with addition): 1965—1971 — B. Shramko works; 1987—1988 — I. Shramko works; 2019 — S. Zadnikov and I. Shramko works

Фінальний етап існування поселення в уроч. Барвінкова Гора за доби раннього заліза характеризується спорудженням ям для зберігання зерна, льохів та ін. Про наявність некрополя, певно, тогочасним жителям не було відомо. Про це свідчить часткове руйнування кількох могил при створенні ям (Гречко, Крюченко, Фрунт 2023, с. 154).

На теренах поселення у 2018 та 2021 рр. виявлено та повністю досліджено об'єкт другої половини XII — середини XIII ст. (рис. 4: 4; Шрамко, Задніков 2019, с. 111—119; Шапорда, Корост 2023, с. 116—193). Аналіз матеріалів досліджень та функціональне призначення об'єкта — предмет подальших наукових вивчень профільних спеціалістів-археологів.

Відзначимо, що на території поселення й могильника в уроч. Барвінкова Гора експедиція ІКЗ «Більськ» проводила охоронно-рятивні дослідження в ході нагляду за земляними роботами під час прокладання оптоволоконного кабелю (Приймак, Осадчий, Корота 2007, с. 13—14).

В останні роки значно активізувалися дослідження в окрузі Східного укріплення Більського городища, що пояснюється кількома причинами. Одна з них полягала в необхідності перевірки даних попередників щодо наявності пам'яток на цій території. Зокрема, археологічна наука мала навіть відповідні картографічні матеріали (ред. Супруненко 1996). Але головною причиною слугувала, все ж, необхідність оптимізації процесу виготовлення облікової документації

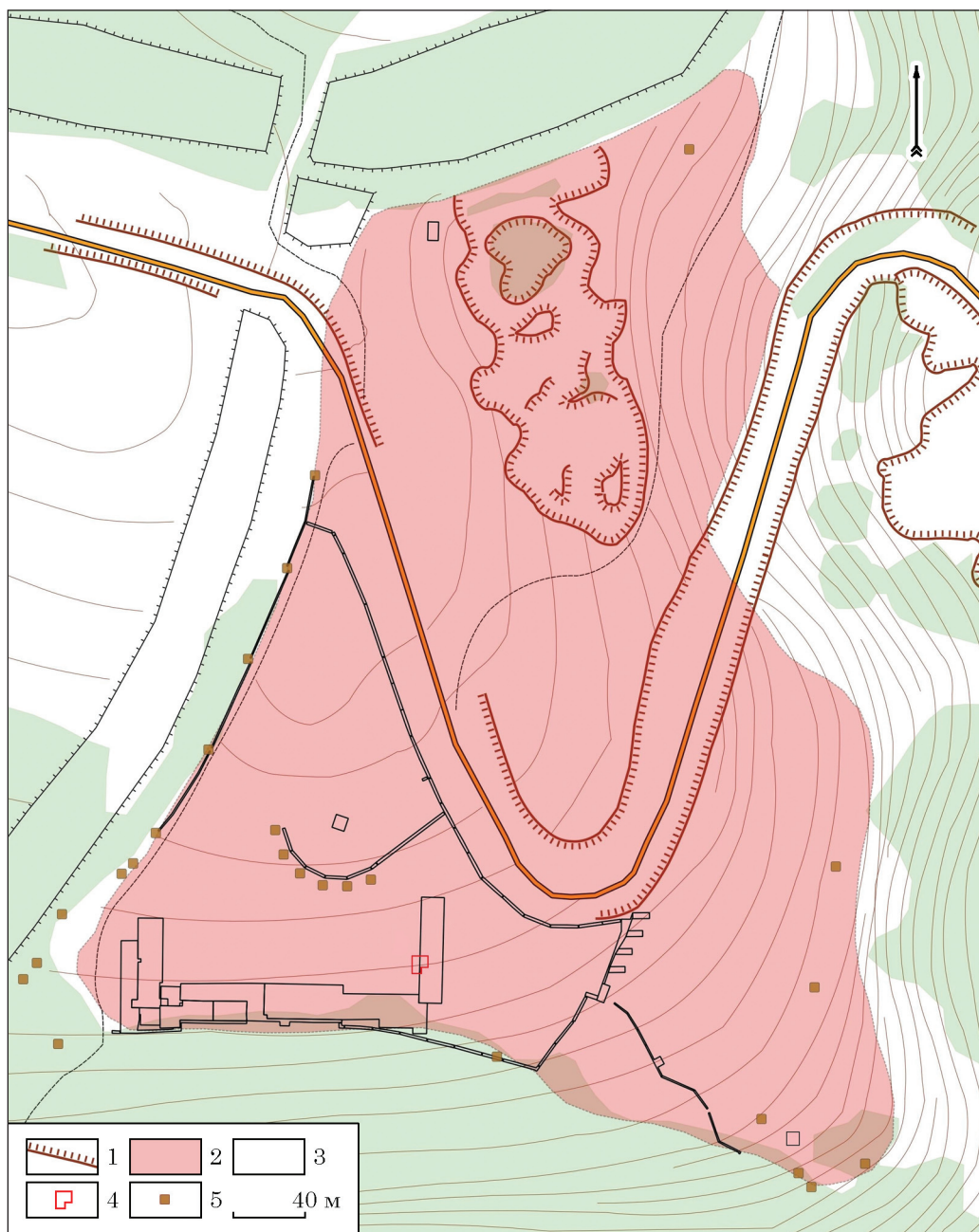

Рис. 4. План поселення Барвінкова Гора I з позначенням місць шурфування та ділянок розкопів за період 2013—2024 рр. **Умовні позначення:** 1 — оборонні споруди Більського городища; 2 — межі поселення Барвінкова Гора I; 3 — ділянки розкопів; 4 — досліджений об'єкт XII—XIII ст.; 5 — місця закладання шурфів

Fig. 4. Map of the Barvinkova Gora I settlement with the location of test pitting and excavations for 2013—2024. **The legend:** 1 — defensive structures of the Bilsk hillfort; 2 — boundaries of the settlement Barvinkov Gora I; 3 — excavation sites; 4 — the researched object of the 12th — 13th centuries; 5 — test pit locations

на об'єкт культурної спадщини національного значення — Комплекс пам'яток території і округи Більського городища (Корост 2024). У рамках виконання цього завдання було обстежено значні площі. В ході робіт ділянки досить часто шурфували. Роботи проводили експедиції кількох установ (рис. 5—7). Однак, розвідкові обстеження в цьому секторі Більського археологічного комплексу першими здійснили фахівці ІКЗ «Більськ» (напр.: Приймак та ін. 2014; Задніков, Приймак, Гопкало 2016). Надалі географія досліджень значно розширилась. При цьому було

відкрито кілька нових пам'яток. Зокрема, уже згадуване поселення пенківської культури біля Східного укріплення Більського городища (рис. 2: 2; Шапорда 2017, с. 183—184). Інформація про наявність культурного шару на даній території сягає 1959 р., коли при облаштуванні табору археологів експедиції Харківського державного університету було виявлено кілька фрагментів кераміки. Однак, ці дані так і лишились неперевіреними. Більш ніж півстоліття потому експедиції ІКЗ «Більськ» вдалося зафіксувати тут ознаки культурних нашарувань, які

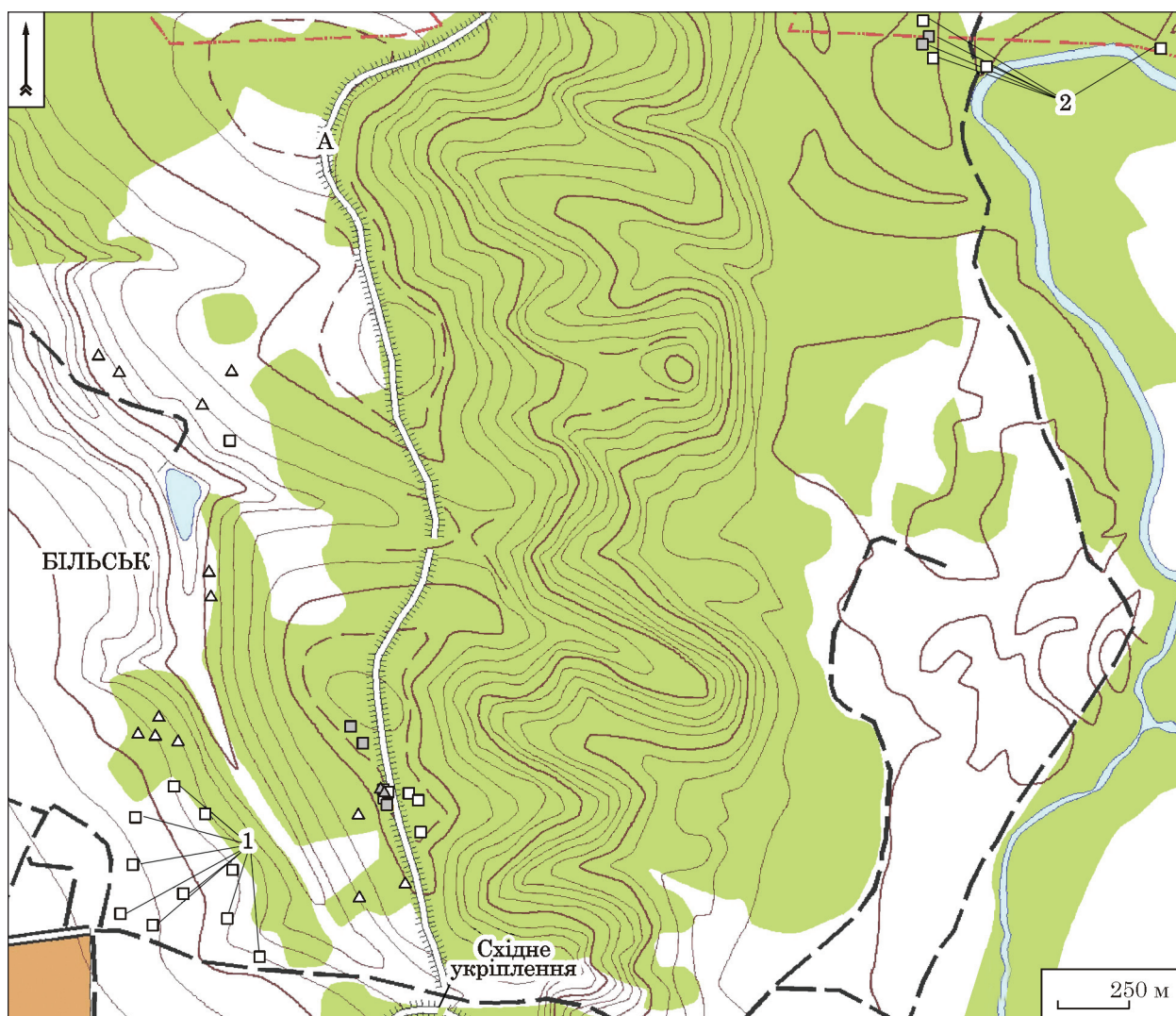

Рис. 5. План північної периферії Східного укріплення з позначенням місць шурфування: 1 — шурфи на північно-західній ділянці Східного укріплення Більського городища; 2 — шурфи в межах та окрузі поселення Ворсклинське. **Тут і далі:** А — оборонні споруди Більського городища; трикутником позначені шурфи експедиції ДНУ імені Олеся Гончара, квадратом маркуються шурфи експедиції ІКЗ «Більськ»; білим кольором позначені шурфи, у яких не зафіксовано археологічного матеріалу, сірим — шурфи, у яких виявлено знахідки

Fig. 5. Plan of the northern outskirts of the Eastern (Shidne) fortification with markings of test pits: 1 — test pits in the north-western section of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort; 2 — test pits on the territory and outskirts of the Vorsklynske settlement. **Here and further:** A — defensive structures of the Bilsk hillfort; the triangle marks the test pits of the Dnipro University expedition; the square marks the test pits of the Reserve «Bilsk» expedition; the pits having not contained the archaeological material are marked in white, and the pits contained the finds are marked in gray

відносяться до пенківської культури (Приймак 2017, с. 279). Питання щодо можливості датування поселення і скіфським часом залишається відкритим.

У 2016 р. невелике селище було виявлене в уроч. Цегельня (рис. 2: 3). Розміщується пам'ятка в безпосередній близькості до східної ділянки оборонних споруд Східного укріплення, на краю мисоподібного виступу плато правого корінного берега р. Ворскла. Під час шурфування території виявлено невеликі фрагменти ліпленого посуду раннього залізного віку (Шапорда 2017, с. 184—185).

Експедиція Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара під керів-

ництвом Олександри Ромашко у 2016 р. відкрила північне поселення-передгороддя Східного укріплення (рис. 2: 1). Пам'ятку локалізовано за 0,5 км на північ від вказаного укріплення, вздовж внутрішньої сторони валу Великого городища. В ході досліджень у шурфах виявлено фрагменти ліпленого посуду, кістки тварин, шматки печини та вугілля. Предмети датовані скіфським часом (Ромашко 2017, с. 239).

Поселення Пристань, локалізоване на невеликому підвищенні в заплаві правого берега р. Ворскла (рис. 2: 4), виявлене розвідками експедиції Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна у 2017 р. (Задніков 2017, с. 174—176). Раніше місцеві мешканці на цій

Рис. 6. План Східного укріплення та його західної і східної периферій з позначенням місць шурфування: 1 — місце розміщення шурфу 2024 р. Колом позначені місця шурфування експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна
Fig. 6. Plan of the Eastern (Shidne) fortification and its western and eastern outskirts with markings of test pits: 1 — the location of the 2024 test pit. Circle marks the exploration area of the Kharkiv University expedition

території знайшли бронзову ручку від дзеркала (Задніков, Шрамко 2017, с. 254, рис. 10: 25; 12: 21). У шурфах, закладених на поселенні, трапилися фрагменти ліпленого та кружального посуду, який датовано в межах V—IV ст. до н. е.

Невелике поселення-передгороддя Східного укріплення Більського городища (рис. 2: 5), що впритул прилягає до зовнішньої сторони південно-східної ділянки фортеці, виявлено експедицією заповідника «Більськ» у 2019 р. (Шапорда та ін. 2020, с. 170—171). До речі, сучасні дослідники Більського городища вважають територію цієї пам'ятки складовою частиною великого поселення дофортечного етапу на місці Східного укріплення (Задніков, Шрамко 2022, с. 223, рис. 27). Хоча з селища походять фрагменти ліпленого посуду, шматки глиняної обмазки, печина, бронзове вістря стріли, датовані в межах V—IV ст. до н. е.

Зазначимо, що в ході сучасних досліджень вдалося спростувати існування декількох поселень (Задніков, Приймак, Гопкало 2016, с. 140—145). Не було зафіксовано й городище в уроч. Барвінкова Гора, за 400 м на схід від Східного укріплення (Коротя, Осадчий 2008; Приймак та ін. 2015, с. 97—100). Як зараз видається, відзначені на цій території лінії насипів, ймовірно, є залишками колишнього обвалування лісу або ж реконструкцією фортифікацій скіфського часу (над цим могли працювати розробники Екологічної стежки місцевого лісопарку). Це підтверджують й попередні роботи

ІКЗ «Більськ» — у шурфах, що закладались, культурного шару не виявлено (рис. 7: 1; Приймак, Осадчий, Коротя 2008, с. 14; Шапорда та ін. 2020, с. 174—175). Але поодинокі знахідки скіфського та ранньосередньовічного часів на цій території все ж траплялись (Приймак та ін. 2015, с. 98). В ході розвідок 2019 р. тут також виявлено бронзове тригранне вістря стріли з отвором для кріплення древка на одній зі сторін. Предмет датується IV ст. до н. е. (Шапорда та ін. 2020, с. 175). Твердження про існування городища в цій місцевості уже було заперечено (Гавриш 2016, с. 181—184). Не виявлено й культурного шару на майданчиках, які видавались цілком перспективними для розміщення пам'яток. Мова йде про ділянки над Більським (450 м на схід від Східного укріплення) та Солдатським джерелами (800 м на схід від згаданої фортеці; Шапорда 2017, с. 185).

Варто відзначити, що у відносній територіальній близькості до ділянки, яка розглядається, перебувають 5 поселень / стоянок епохи бронзи в уроч. Матюшине, а також стоянка Котельва V (рис. 2: 13—18; ред. Супруненко 2018, с. 185—191, 205). Ці пам'ятки оглядали профільні фахівці, шурфували (Супруненко та ін. 2015, с. 81—89), але масштабно не вивчали.

Важливо, що в межах східної округи Східного укріплення у 2022 р. було знайдено бронзовий казан. Екземпляр належить до серії предметів ранньоскіфського періоду й датований у межах

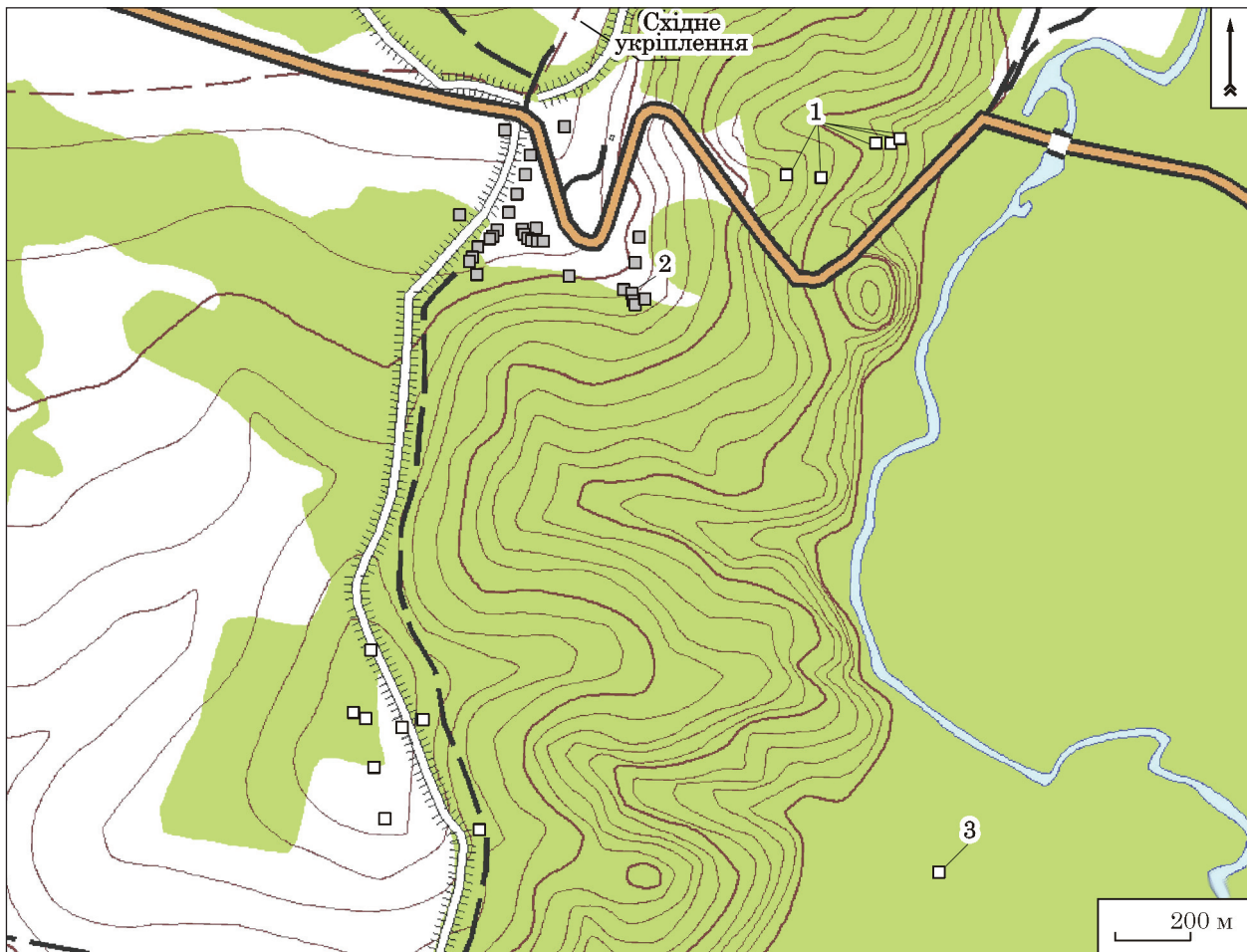

Рис. 7. План південної периферії Східного укріплення з позначенням місць досліджень: 1 — шурфи на території ймовірного місця розташування «городища-супутника» Східного укріплення Більського городища; 2 — розкоп 2024 року на поселенні Барвінкова Гора I; 3 — шурф на місці виявлення бронзового ранньоскіфського казана

Fig. 7. Plan of the southern outskirts of the Eastern (Shidne) fortification with the pointing of research locations: 1 — test pits on the territory of the probable location of the «satellite hillfort» of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort; 2 — excavations 2024 at the settlement of Barvinkova Gora I; 3 — test pit at the place of the discovery of a bronze Early Scythian cauldron

останньої чверті VII — першої половини VI ст. до н. е.; артефакт може бути пов'язаний із просуванням кочовиків на територію Більського городища після завершення середньоазійських походів (Шрамко, Шрамко 2023).

Археологічні дослідження території в 2024 р. Роботи проведені за кількома напрямками. Перший передбачав перевірку шурфами ділянок, на яких раніше дослідження не проводилися. Мова йде, зокрема, про територію на північний захід від Східного укріплення. Ділянка досліджень має ухил у східному напрямку, у бік балки. Зі сходу та півночі оточена широколистяним лісом, з півдня обмежується ґрунтовою дорогою в бік заплави р. Стара Ворскла, із заходу — залишками споруд колишньої колгоспної ферми. На момент проведення розвідок досліджувана територія була задернована та використовувалась для випасу великої рогатої худоби. У літню пору 2024 р. вдалося здійснити її поверхневий огляд та закласти 10 шурфів (рис. 5: 1). В ході робіт культурного шару на цій місцевості не виявлено.

У шурфах фіксувалась одноманітна стратиграфічна ситуація: тонкий пласт дерену (до 0,1 м), чорноземний шар (до 0,5 м), передматериковий суглинок (до 0,6 м) та материк (нижче 0,6 м). До речі, за 200 м на північ від цієї території експедицією на чолі з О. Ромашко у 2016 р. також не виявлено культурних нашарувань (рис. 5).

Незначні за обсягами роботи було проведено й у межах уже згаданого поселення в уроч. Барвінкова Гора. Тут закладено невеликий розкоп площею 4 × 4 м (рис. 7: 2). Метою робіт було вивчення ділянки, частково порушеної господарською діяльністю місцевих жителів с. Більськ у 1980—1990-х рр.

Під час досліджень виявлено значну кількість предметів матеріальної культури. Керамічний комплекс представлений фрагментами вінець, стінок та донець ліпленого посуду, датованого VI—IV ст. до н. е. Окремо слід відзначити уламок денця горщика з відбитком тканини. Також було виявлено 2 фрагменти кераміки, які відносяться до пізнього бронзового віку.

Один уламок стінки прикрашений накольчастим орнаментом, нанесеним трубочкою, інший має так звані «бантики», або ж подвійні пальцеві защіпи. Дані візерунки характерні для бондарихинської культури. Окрім цього, було виявлено глиняну кульку діаметром близько 2,5 см. Точне призначення її наразі невідоме.

Металеві знахідки представлені двома фрагментованими бронзовими вістрями стріл. Одне з них, трилопате, попередньо датоване V—IV ст. до н. е. Інше не підлягає визначенню. Також виявлено фрагмент залізної шпильки з головкою булавоподібної форми, утвореної трьома бронзовими овальновидовженими пластинками, розташованими по колу. Трапилися кістки тварин, з них до колекції взято фрагмент, на якому зафіксовано сліди механічної обробки. Також до інвентарного опису було включено шматок зернотерки.

У 2024 р. за 2,5 км на північний схід від Східного укріплення було досліджене маловідоме в науці поселення на правому березі р. Ворскла. Побіжні дані про нього є у звіті Юрія Буйнова за 1973 р.¹ Дослідник у свій час дав назву поселенню — Ворсклинське (Буйнов 1973). У 2024 р. велася активна робота щодо локалізації цієї пам'ятки в заплаві Ворскли (рис. 2: 8). Складнощі в визначенні розташування поселення пов'язані, у першу чергу, з нечіткими прив'язками на місцевості першовідкривачем. В ході пошуку території пам'ятки проводилося шурфування. Виключно завдяки цьому і вдалося виявити поселення. Всього було закладено 6 шурфів (рис. 5: 2). У них зафіксовано наступну стратиграфію: 0—0,05 м — задернований шар; 0,05—0,3 м — пласт темно-сірого лісового піску; 0,3—0,4 м — передматериковий супісок; 0,4 м і нижче — піщаний материк. Серед знайдок слід відзначити дрібні фрагменти ліпленої кераміки, які, аналізуючи характер орнаменту, структуру тіста та профіль вінець, можна датувати пізнім бронзовим віком. Ймовірно, дані знахідки належать представникам лебедівської культури². Подібний археологічний матеріал походить із досліджень поселення Старий Кар'єр у 2022—2024 рр. (Шапорда, Буйнов, Пеляшенко 2024). Межі поселень потребують істотного уточнення під час проведення подальших археологічних розвідок.

У 2024 р. оглянуто мисоподібний виступ, що зі сходу впритул підходить до Східного укріплення. Під час розвідок навесні зафіксовано 2 курганоподібні підвищення на краю мису, вони чітко фіксуються на матеріалах LIDAR-зйомки (рис. 8: 1). У цілому на цій території (далі по схилу й обабіч ґрунтової лісової дороги) помічені невисокі підвищення, які можливо

ідентифікувати з курганами доби середньовіччя, але це твердження є дискусійним. Його підтвердження / спростування — виключно за подальшими археологічними дослідженнями.

Ще один із шурфів закладався на майданчику мисоподібного виступу з метою перевірки наявності на цій території культурних нашарувань (рис. 6: 1). Ця ділянка викликала зацікавленість після проведення LIDAR-досліджень у межах та окрузі Східного укріплення³. У шурфі не зафіксовано культурного шару. Стратиграфія наступна: 0—0,1 м — задернований шар; 0,1—0,25 м — темно-сірий ґрунт; 0,25—0,3 м — передматериковий суглинок; 0,3 м — глинистий материк. Знахідки та об'єкти археології в шурфі відсутні. Даний майданчик планується дослідити більш масштабно в ході подальших археологічних робіт.

Підсумки робіт 2024 р. Дискусії, обговорення. За результатами масштабних досліджень вдалося скласти карту пам'яток даного сектору Більського городища (рис. 2). До нього попередньо включено 18 пам'яток (8 — близька округа (рис. 2: 1—8), 10 — далека (рис. 2: 9—18)), окрім, власне, Східного укріплення, яке є центральним об'єктом на цій місцевості. До цього сектору ми відносимо й поселення Ворсклинське, локалізацію якого вдалося підтвердити у 2024 р. При визначенні кордону (межі) сектору умовним рубезем на сході могла б бути стариця Ворскли. Хоча, на її лівому березі, а також дещо подалі (на лівому березі сучасної річки Ворскла, колишньої притоки Рубіжної) локалізовано пам'ятки, які слід враховувати в контексті вивчення масштабного Більського археологічного комплексу. Мова йде не лише про вже згадувані стоянки в уроч. Матюшине, Котельва V, а й широко відоме в науці поселення Рубіжне (ред. Супруненко 2018, с. 198—203). Це є важливим в контексті відкриття в останні роки кількох багатошарових селищ на теренах сучасного лівого берега Ворскли в межах Котелевської селищної ради Полтавської обл. (Шапорда, Буйнов, Пеляшенко 2024) та планів щодо проведення масштабних розвідок на цій місцевості в найближчому майбутньому. Цікавою є й знахідка казана на лівому березі р. Стара Ворскла (Шрамко, Шрамко 2023). Цей артефакт, як уже вказано в опублікованих матеріалах, може вказувати на місце знаходження переправи скіфських часів (рис. 7: 3). Але ця тема потребує подальших досліджень та проведення масштабних розвідок.

Загалом у розглянутому секторі в 2024 р. було закладено 18 шурфів, проведено масштабні

1. Дякуємо Станіславу Заднікову за допомогу в наданні інформації.

2. Визначення Олега Шапорди та Юрія Буйнова, яким автор вдячний за консультацію.

3. Роботи проводились і на інших пам'ятках — складових Більського археологічного комплексу. Результати досліджень частково опубліковано (напр.: Коротя 2024). Керівник проекту — Олексій Коротя, заступник директора з науково-екскурсійної діяльності ІКЗ «Більськ».

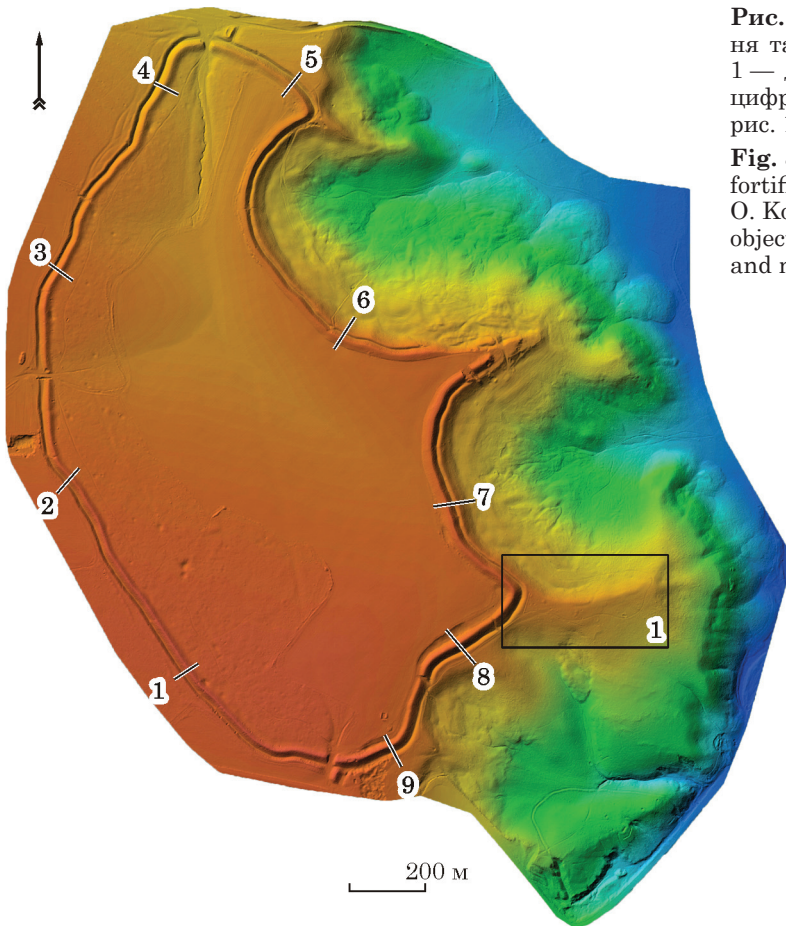

Рис. 8. LIDAR-зйомка Східного укріплення та його східної периферії (за О. Коротія): 1 — ділянка з курганоподібними насипами; цифрами позначено профілі валу й рову (див. рис. 12)

Fig. 8. Lidar survey of the Eastern (Shidne) fortification and its eastern outskirts (by O. Korotia): 1 — area with barrow-shaped object; numbers mark the profiles of the rampart and moat (see fig. 12)

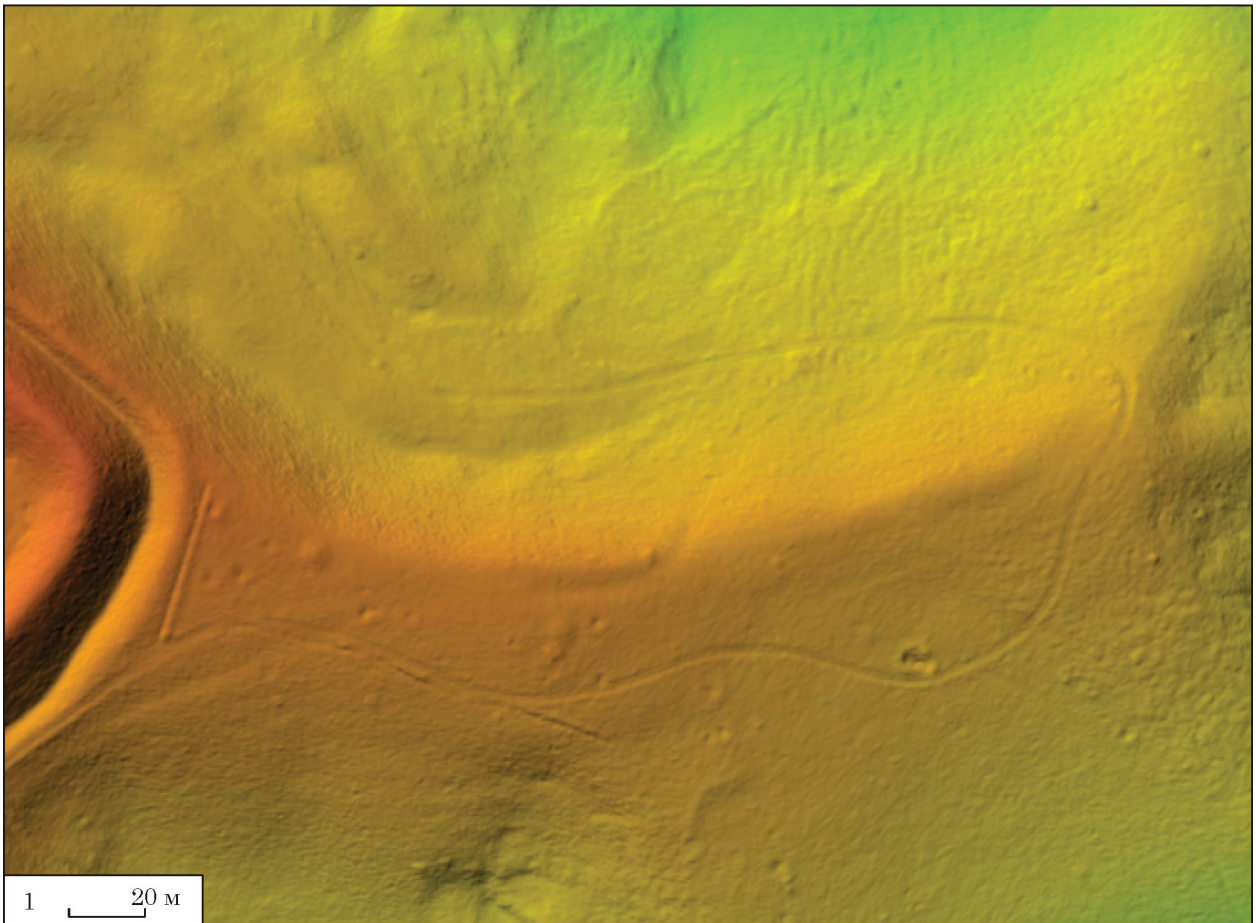

Рис. 9. Графічна реконструкція оборонних споруд Східного укріплення (за В. Шрамком)

Fig. 9. Graphic reconstruction of the defense structures of the Eastern (Shidne) fortification (by V. Shramko)

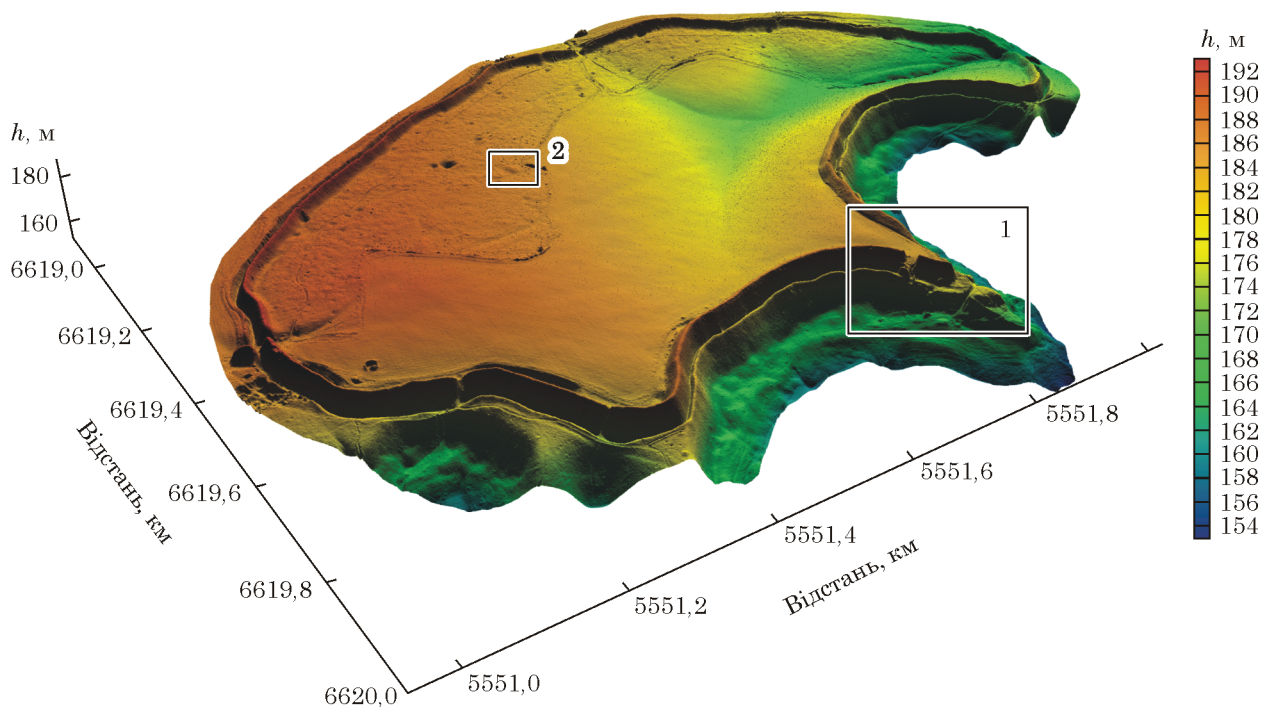
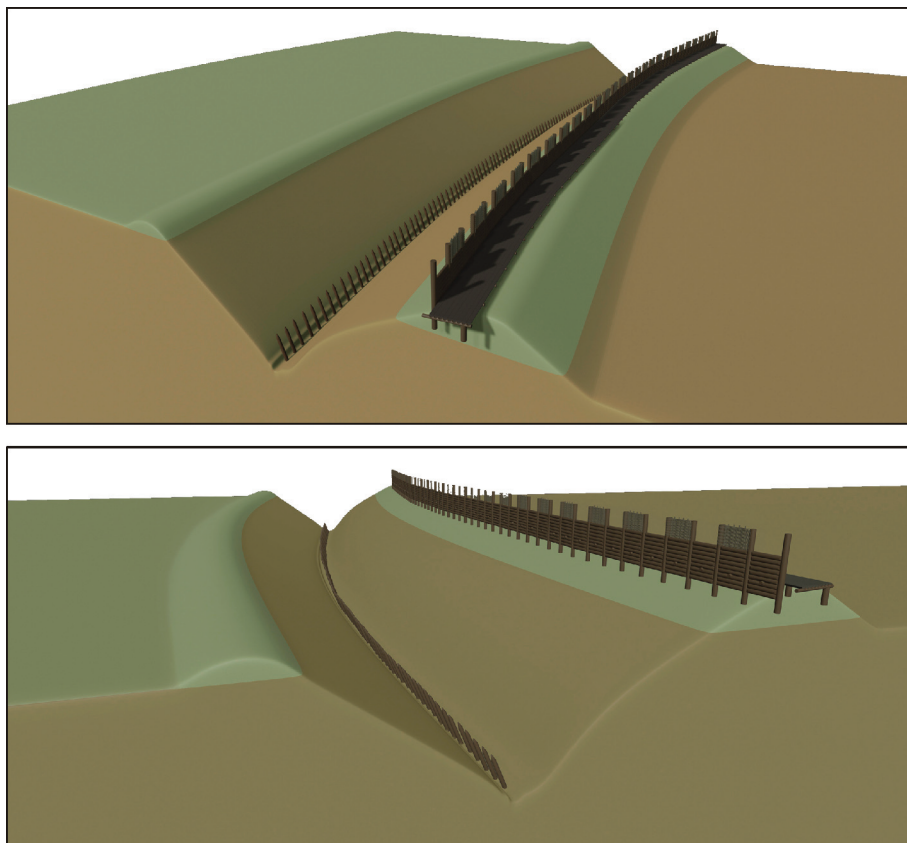

Рис. 10. Геопросторова модель Східного укріплення: 1 — ділянка зруйнованого валу; 2 — виявлене підвищення

Fig. 10. Geospatial model of the Eastern (Shidne) fortification: 1 — the area of the destroyed rampart; 2 — fixed elevation

розвідувальні роботи в межах Східного укріплення⁴. Дослідженнями на території уроч. Бар-

вінкова Гора встановлено цікаві деталі щодо минулого даної території. По-перше, це виявлення нашарувань доби пізньої бронзи, які дають змогу розширити культурно-хронологічні рамки даної пам'ятки. Також привертає увагу невеликий

4. Дослідження п. н. с. Історико-культурного заповідника «Більськ» Станіслава Заднікова.

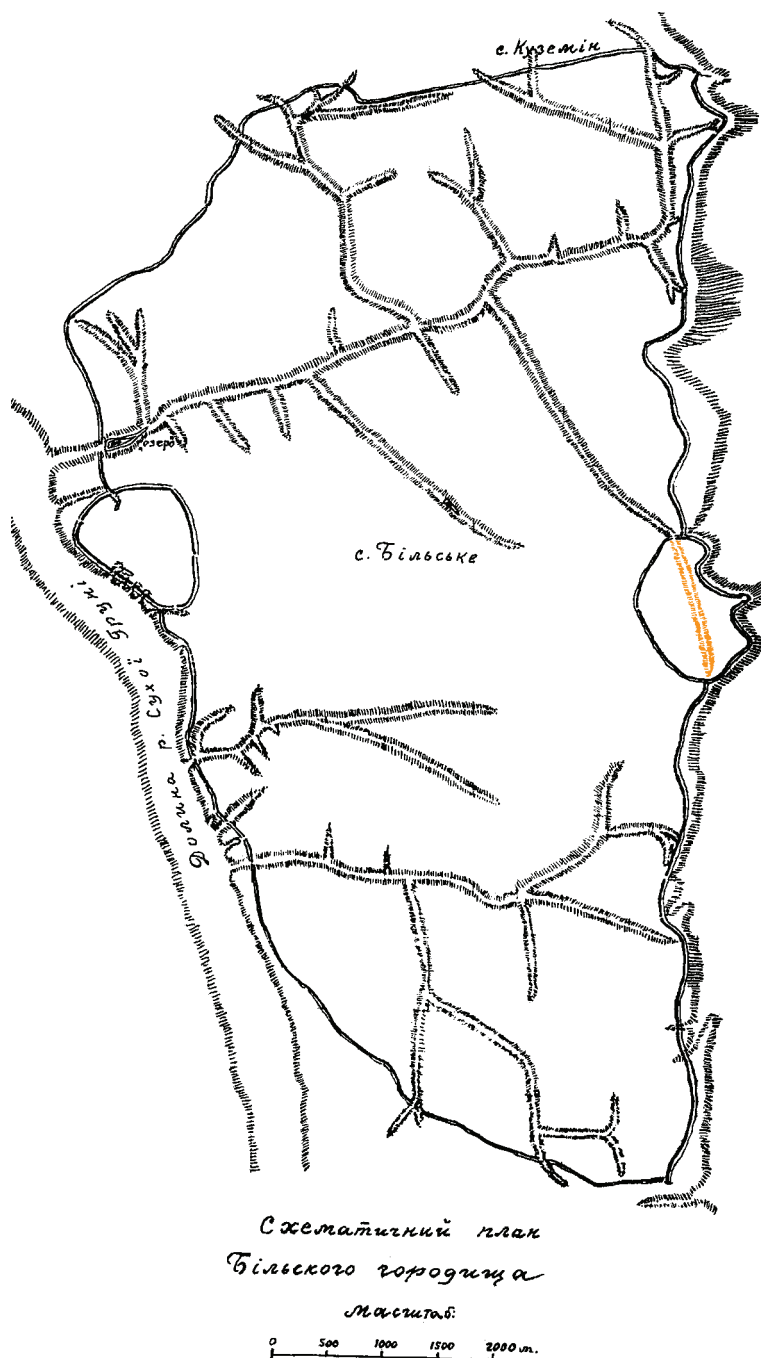

Рис. 11. План Східного укріплення з позначенням верхів'я яру (за М. Фуксом та О. Потаповим)

Fig. 11. Plan of the Eastern (Shidne) fortification with the upper part of the ravine marked (by M. Fuchs and O. Potapov)

фрагмент шпильки, аналогії якій наразі невідомі на території та в окрузі Більського городища. Робота з даним артефактом триває.

Повертаючись до даних проведеної LIDAR-зйомки, зупинимося на декількох моментах. За результатами досліджень можливо уточнити площу Східного укріплення Більського городища (рис. 8). За нашими підрахунками⁵ вона сягає 66,29 га (внутрішня територія), а з ураху-

5. Обчислення Олексія Короти, якому автор висловлює свою вдячність.

ванням оборонних споруд (по зовнішньому краю рову) — 80,54 га. Це істотно доповнює дані, вказані дослідниками Більського городища (ред. Супруненко 1996; Шрамко Б. 2016; Шрамко, Корост, Задников 2018; Задніков, Шрамко 2022). Цікаво проаналізувати матеріали LIDAR-зйомки на предмет фіксації на теренах Східного укріплення зольників. Про їх наявність на цій пам'ятці свідчили дослідники на початку XX ст. Зокрема, Василь Городцов зазначав про один зольник в південно-західній частині укріплення (Городцов 1911, с. 127). Микола Фукс та Олексій Потапов дещо пізніше також наводили дані про попелища (без інформації щодо їх кількості та прив'язки чи локалізації) на території пам'ятки (Мироненко, Супруненко 2021, с. 233). Зазначимо, що в подальшому дослідниками, попри масштабні роботи в межах укріплення, зольники не відзначалися (Шрамко, Корост, Задников 2018). Складно виділити ці об'єкти й при аналізі матеріалів LIDAR-зйомки. Звертає на себе увагу лише підвищення, відзначене на рис. 10 (пункт 2). У цілому ж відзначимо, перспективність та необхідність проведення археологічних досліджень у західній (залісненій) частині пам'ятки.

Не менш цікаво проаналізувати дані щодо додаткових оборонних насипів у системі фортифікацій навколо Східного укріплення. Ці додаткові вали неодноразово відзначалися науковцями в першій половині XX ст. (таблиця). Ця ж лінія фіксувалася Борисом Шрамком (Шрамко 1973) та сучасними дослідниками⁶ (Коротя, Осадчий 2008, с. 30—31; Шрамко, Корост, Задников 2018, с. 92). Зокрема, Олексій Коротя та Євген Осадчий ці насипи ззовні рову ідентифікували з бермою (Коротя, Осадчий 2008, с. 30—31). Це

твердження уже було детально проаналізовано науковцями (Гавриш 2016, с. 182; Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 92; Задніков, Шрамко 2022, с. 219—220). Зафіксовано дану лінію насипів і в ході досліджень 2019 року, коли експедиція ХНУ імені В. Н. Каразіна під керівництвом Станіслава Заднікова здійснила поперечний

6. В контексті вказаного, звернемо увагу на те, що Микола Фукс та Олексій Потапов відзначали «глясіс» в системі «огорожі» Східного укріплення, а саме на схилі до Ворекли.

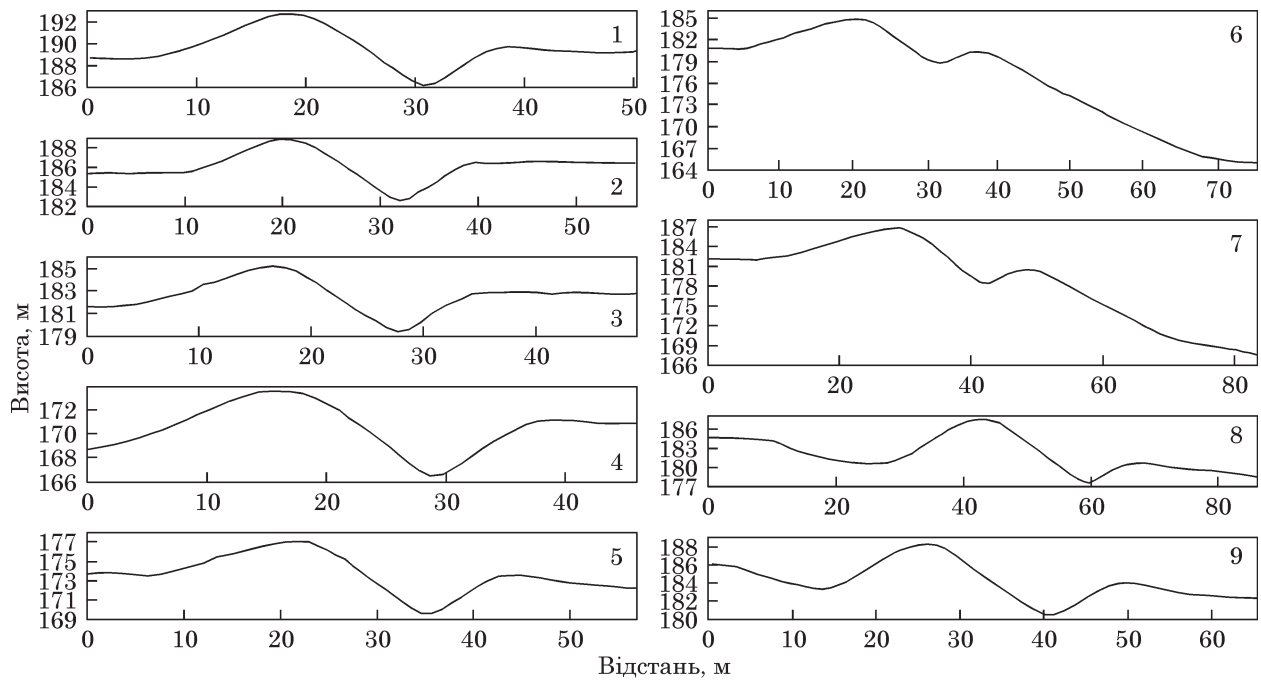

Рис. 12. Профілі валу та рову Східного укріплення (за О. Коротею; див. рис. 8)

Fig. 12. Cross-section of the rampart and moat of the Eastern (Shidne) fortification (after O. Korotia; see fig. 8)

Деякі аспекти археологічного дослідження оборонних споруд Східного укріплення Більського городища в першій половині XX ст.

Some aspects of the archaeological research of defense structures of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort in the first half of the 20th century

Підсумок (здобуток)	Дослідник, рік	Посилання
Зафіксовано другий вал зі східної сторони укріплення (1/2 — 2 аршини висоти)	В. Ляскоронський, 1904	Ляскоронський 1907, с. 177
Відзначено 2-й захисний вал навколо укріплення	Л. Падалка, 1905	Падалка 1905, с. 195
Фіксація додаткового валу із зовнішньої сторони рову фактично по всій окружності укріплення	В. Городцов, 1906	Городцов 1911, с. 93, 127
Відзначено глянєс перед ровом (зі сторони Ворскли)	М. Фукс, О. Потапов, 1927	Мироненко, Супруненко 2021, с. 229

переріз фортифікацій укріплення (Шрамко, Задніков, Кушнір 2020). Це відображено й на реконструкції оборонних зведень, укладеній за підсумками робіт (рис. 9; Задніков, Шрамко 2022, с. 214, рис. 17). На думку дослідників, яку автор даної публікації цілком поділяє, згадана додаткова лінія утворилася в ході ремонту (підчистки) рову (Задніков, Шрамко 2022, с. 219—220). Аналізуючи матеріали LIDAR-зйомки 2024 р., можна відзначити, що додатковий наспів із зовнішньої сторони рову фіксується фактично по всій окружності Східного укріплення Більського городища (детальніше: рис. 12).

Цікаво проаналізувати на матеріалах, отриманих за результатами LIDAR-зйомки 2024 р., ділянку східного в'їзду до укріплення. Його існування за скіфських часів, у період функ-

ціонування пам'ятки, є дискусійним питанням (Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 80—83, 93—94; Задніков, Шрамко 2022). Ще Микола Фукс відзначив руйнування фортифікацій у цьому місці (Мироненко, Супруненко 2021, с. 229), а надалі й Б. Шрамко (Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 80—83), П. Гавриш (2016, с. 44). Зокрема вказано, що частина (північна в цьому секторі) валу на даній місцевості знесена в ході діяльності місцевого цегляного заводу. Це можна помітити й у матеріалах, укладених за результатами LIDAR-зйомки (рис. 10: 1). Чітко фіксується ділянка фортифікацій, досліджена під знос у розкопі XX (рис. 1: 20). Попередньо можемо сказати, що система оборони в цьому місці була суцільною, тобто без входів (в'їздів). На зйомці фіксується й лінія проходження рову

та його крайня східна точка. Важливо звернути увагу та проаналізувати план Східного укріплення Б. Шрамка за 1959 р. (Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 83, рис. 5). Видається, що він є досить чітким та точно передає реальну ситуацію на місцевості. Чи був розташований дещо східніше додатково винесений вал, як це вказується на планах Василя Ляскоронського та Василя Городцова, — говорити складно (Шрамко, Корост, Задніков 2018, с. 80—83).

Ще є один важливий момент, на який варто звернути увагу при аналізі результатів перших досліджень Більського городища. У 1927 р. Микола Фукс та Олексій Потапов відзначали, що біля південних «воріт» (в'їзду — автор) розпочинається яр, що тягнеться до північних «воріт», а далі впадає в один із ярів р. Суха Грунь (рис. 11). Це твердження як і точність карти М. Фука й О. Потапова — питання дискусійне. На зйомці LIDAR та картографічних матеріалах сучасних дослідників (напр.: Задніков, Шрамко 2022, с. 204, рис. 1: 1) помітно, що верхів'я яру фіксується в південно-східній частині укріплення, однак аж ніяк не в крайній південній точці. Внаслідок проведення сільськогосподарських робіт та заорювання території об'єкт стає все менш помітним на поверхні. Тож цікавим виглядає нанесення розкопів Бориса Шрамка на сучасні плани. Це дасть змогу з'ясувати додаткову інформацію про місцевість у скіфські часи. Але можуть бути неточності та похибки, оскільки плани відомим харківським дослідником готувалися без конкретних прив'язок.

Надалі цілком обґрунтованими видаються розвідки на захід та південний захід від Східного укріплення. Принаймні в опублікованих матеріалах Б. Шрамка зустрічаємо інформацію про наявність тут поселення (Шрамко 1985, с. 21). Хоча зовсім поряд експедиція ДНУ ім. Олеся Гончара (очільник — О. Ромашко) проводила шурфування, а культурних нашарувань не було виявлено (рис. 6).

Важливо обстежити й територію на північ від Східного укріплення, де, безумовно, існує можливість відкрити нові поселення. На це вказує той факт, що у відносній близькості від цих місць походять важливі для археологічної науки знахідки (Гречко, Берест, Корост 2018, с. 8—10).

Слід зазначити, що на північ від Східного укріплення жодного разу не проводилися дослідження оборонних споруд (мається на увазі переріз), окрім згаданих уже робіт І. Шрамко в 1987—1988 рр. Тому це є важливим завданням на подальші роки. Роботи можна провести в місцях численних руйнувань лінії оборонних споруд Великого укріплення, спричинених природними, антропогенними та техногенними (друга світова війна) факторами (Шапорда та ін. 2020, с. 240, 246, 249).

На нашу думку, перспективними є й ділянки, що локалізуються неподалік Східного укріплення, у найближчій східній окрузі — поодинокі ми-

содопідні підвищення (рис. 8). Проведення хоча б незначних за площею досліджень на них — справа найближчого майбутнього. У межах самого ж Східного укріплення необхідним виглядає проведення магнітометричних досліджень, що, зрештою дозволить зафіксувати розкопи 1950—1990-х рр. експедиції Харківського державного університету під керівництвом Б. Шрамка.

ЛІТЕРАТУРА

- Берест, Ю. О., Гречко, Д. С., Корост, І. І. 2018. До проблеми збереження північної частини Більського археологічного комплексу. В: Корост, І. І. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 8-13.
- Бондар, К. М., Цюпа, І. В., Карасьов, О. О. 2019. Високоточна геомагнітна зйомка на пам'ятках в околиці Більського городища у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 19-28.
- Буйнов, Ю. В. 1973. *Опис знахідок з розкопок сел. Коротич I та Коротич II у Харківському районі Харківської області, біля с. Катеринівка та Петрівка Петропавлівського району Дніпропетровської області, с. Ворсклинське Охтирського району Сумської області*. Фонд паперових документів, фотоматеріалів і цифрових даних Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ф. 1, оп. 4, спр. 1.
- Гавриш, П. Я. 2016. *Більське городище (місто Гелон): реальності і міфи*. Полтава: АСМІ.
- Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1909*. III. Москва: Г. Лисснер и Д. Собко, с. 93-161.
- Гречко, Д. С., Демчук, Ж., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2019. Дослідження поселення та ґрунтового могильника в ур. Барвінкова гора у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 27-34.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С., Каряка, О. В. 2020. Дослідження в ур. Барвінкова гора у 2019 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 59-74.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С., Фрунт, О. С. 2021. Дослідження в ур. Барвінкова гора у 2020 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 60-66.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Фрунт, О. С. 2023. Дослідження в ур. Барвінкова гора в 2021 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022*, с. 147-157.
- Грицюк, В. М. 2004. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища. В: Черненко, Е. В., Ролле, Р., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Херц, В., Белозер, В. П. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г.* Київ: ІА НАН України, DFG, с. 86-97.
- Задніков, С. А. 2018. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*, с. 170-187.
- Задніков, С. А. 2023. Дослідження Східного укріплення Більського городища скіфською експедицією Каразінського університету в 2021 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022*, с. 21-32.
- Задніков, С. А., Приймак, В. В., Гопкало, О. В. 2016. Археологічні розвідки на території Більського

городища в 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2015*, с. 137-148.

Задніков, С. А., Шрамко, І. Б. 2017. Археологічні розвідки на Бельском городище в 2016 г. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 245-264.

Задніков, С. А., Шрамко, І. Б. 2022. До питання про архітектуру захисних споруд Східного укріплення Більського городища. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 203-233.

Корост, І. І. (ред.). 2018. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК.

Корост, І. І. 2024. Моніторинг стану збереження пам'яток археології національного значення — складових Історико-культурного заповідника «Більськ». В: Скорий, С. А., Тупик, С. В. (ред.). *Путівльські читання. Матеріали III Всеукраїнської археологічної конференції. До 80-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України*. Київ: ІА НАН України, с. 140-146.

Корост, І., Пшипка, М. 2024. *Перлина Котелевського краю*. Харків: Майдан.

Коротя, О. В. 2024. Дослідження Куземинського укріплення Більського городища за допомогою LIDAR. *Консенсус*, 3, с. 7-17.

Коротя, О. В., Осадчий, Є. М. 2008. Городище раннього залізного віку в урочищі Барвінкова гора у Більську. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2 (23—24), с. 30-33.

Ляскоронский, В. Г. 1907. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XIII археологического съезда*. 1. Москва, с. 158-210.

Мироненко, К. М., Супруненко, О. Б. 2021. До публікації звіту про розвідку на Більському городищі 1927 р. М. К. Фукса. *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 223-251.

Падалка, Л. В. 1905. О древних городках, городищах и насыпанных валах на территории нынешней Полтавской губ. *Труды Ученой Архивной комиссии*, 1, с. 155-225.

Приймак, В. В. 2017. Пам'ятки третьої чверті I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до створення культурно-хронологічної колонки старожитностей). *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 276-285.

Приймак, В. В. 2024. Поселення Рябівка-3 (розкопки А. М. Обломського та Р. В. Терпиловського) та проблеми вивчення Більського мікрорегіону III ст. до н. е. — першої чверті I тис. н. е. *Феномен Більського городища — 2024*, с. 295-319.

Приймак, В. В., Коротя, О. В., Овчаренко, М. І., Осадчий, Є. М., Сидоренко, О. В., Шапорда, О. М., Штанько, А. І., Шевченко, Р. О., Шерстюк, В. В. 2014. Розвідки в окрузі Більського городища. *Феномен Більського городища — 2014*, с. 108-111.

Приймак, В. В., Овчаренко, М. І., Цюмало, Л. А., Шапорда, О. М., Штанько, А. І. 2015. Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*, с. 96-106.

Приймак, В. В., Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2008. *Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Сумської і Полтавської областей (2007 р.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2007.

Пуголов, Ю. О. 2022. Вістря стріли доби середньовіччя з Більського городища. *Феномен Більського городища — 2022*, с. 215-217.

Ромашко, О. В. 2017. Розвідки на території Полтавської області у межах Великого укріплення Більського городища в 2016 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 238-244.

Семененко, С. А., Шапорда, О. М., Коротя, О. В., Приймак, В. В. 2023. Нові дані про черняхівські поселення Більського городища та прилеглих територій. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022*, с. 222-234.

Супруненко, О. Б. (ред.). 1996. *Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»*. Полтава: Археологія.

Супруненко, О. Б. (ред.). 2018. *Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район*. Полтава: АСМІ.

Супруненко, О. Б., Скорий, С. А., Гавриленко, І. М., Корост, І. І. 2015. Розвідки на території та в окрузі Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*, с. 68-95.

Шапорда, О. М. 2017. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 179-237.

Шапорда, О. М. 2021. Дослідження Більського археологічного комплексу в 2020 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2020*, с. 77-110.

Шапорда, О. М., Буйнов, Ю. В., Пеляшенко, К. Ю. 2024. Археологічні дослідження поселень фіналу доби бронзи — раннього заліза на лівому березі середньої течії Ворскли у 2023 році. *Консенсус*, 2, с. 7-49.

Шапорда, О. М., Дорошенко, О. В., Семененко, А. О., Штанько, А. І. 2020. Обстеження оборонних споруд Великого укріплення Більського городища. *Феномен Більського городища — 2020*, с. 237-253.

Шапорда, О. М., Корост, І. І. 2023. Дослідження на території Більського археологічного комплексу у 2021—2022 рр. *Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022*, с. 182-213.

Шапорда, О. М., Корост, І. І., Овчаренко, М. І., Штанько, А. І. 2020. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 128-185.

Шапорда, О. М., Штанько, А. І., Овчаренко, М. І. 2019. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 142-151.

Шафонский, А. Ф. 1851. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малых Россия, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанисием Шафонским, с четырьмя географическими картами, в Чернигове, 1786 года*. Киев: Судиянко М. И.

Шрамко, Б. А. 1971. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1970 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/46.

Шрамко, Б. А. 1973. Восточное укрепление Бельского городища. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 82-112.

Шрамко, Б. А. 1985. *Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1984 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/110.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 2016. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища (1994). В: Корост, І. І. (ред.). *Більське городище*

в наукових працях Б. А. Шрамка. Котельва; Харків: Майдан, с. 466-467.

Шрамко, І. Б. 2016. Б. А. Шрамко — дослідователь Більського городища. В: Корост, І. І. (ред.). *Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка*. Котельва; Харків: Майдан, с. 14-24.

Шрамко, І. Б., Корост, І. І., Задников, С. А. 2018. Оборонительная система Восточного укрепления Більського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 77-100.

Шрамко, І. Б., Задников, С. А. 2014. Дослідження Більського городища у 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*, с. 5-64.

Шрамко, І. Б., Задников, С. А. 2019. Археологічні дослідження в окрузі Більського городища в 2018 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*, с. 99-132.

Шрамко, І. Б., Задников, С. А., Кушнір, А. С. 2020. Дослідження ділянки валу на західному в'їзді до Східного укріплення (розкоп 37). *Археологічні дослідження Більського городища — 2019*, с. 95-110.

Шрамко, І. Б., Шрамко, Б. А. 1991. Оборонні споруди Великого Більського городища. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Пам'ятки археології Полтавщини*. Полтава, с. 44-49.

Шрамко, І. Б., Шрамко, В. С. 2023. Рідкісний артефакт серед нових поповнень фондів ІКЗ «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища — 2021—2022*, с. 214-221.

REFERENCES

Berest, Yu. O., Grechko, D. S., Korost, I. I. 2018. Do problemu zberezhenia pivnichnoi chastyny Bils'koho arkeolohichnoho kompleksu. In: Korost, I. I. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipro*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 8-13.

Bondar, K. M., Tsiupa, I. V., Karasov, O. O. 2019. Vysokotochna heomahnitna ziomka na pam'iatkakh v okolytsi Bils'koho horodyshcha u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2018*, s. 19-28.

Buinov, Yu. V. 1973. *Opys znakhidok z rozkopok sel. Korotych I ta Korotych II u Kharkivskomu raioni Kharkivskoi oblasti, bilia s. Katerynivka ta Petrivka Petropavlivskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti, s. Vorsklynske Okhtyrskoho raionu Sumskoi oblasti*. Fond paperovykh dokumentiv, fotomaterialiv i tsyfrovyykh danykh Muzeiu arkeolohii Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, f. 1, op. 4, spr. 1.

Havrysh, P. Ya. 2016. *Bilske horodyshche (misto Helon): realii i myfy*. Poltava: ASMI.

Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arkeologicheskikh issledovaniy v Zenkovskom uezde, Poltavskoi gubernii, v 1906 godu. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy chetyrnat'satogo arkeologicheskogo sieezda v Chernigove 1909*. III. Moskva: G. Lissner i D. Sobko, s. 93-161.

Grechko, D. S., Demchuk, Zh., Kriutchenko, O. O., Rzheluska, S. S. 2019. Doslidzhennia poselennia ta gruntovoho mohyl'nyka v ur. Barvinkova hora u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2018*, s. 27-34.

Grechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzheluska, S. S., Kariaka, O. V. 2020. Doslidzhennia v ur. Barvinkova hora u 2019 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2019*, s. 59-74.

Grechko D. S., Kriutchenko O. O., Rzheluska, S. S., Frunt, O. S. 2021. Doslidzhennia v ur. Barvinkova hora v 2020 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2020*, s. 60-66.

Grechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Frunt, O. S. 2023. Doslidzhennia v ur. Barvinkova hora v 2021 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2021—2022*, s. 147-157.

Grytsiuk, V. M. 2004. Systema oboronykh pozytsii i v'izdiv Skhidnoho ta Zakhidnoho ukriplen Bils'koho horodyshcha. In:

Chernenko, E. V., Rolle, R., Skoryi, S. A., Makhortych, S. V., Kherts, V., Belozher, V. P. *Issledovaniia souvestnoi Ukrain-sko-Nemetskoj arkeologicheskoi ekspeditsii v 2003 g.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, DFG, s. 86-97.

Zadnikov, S. A. 2018. Arkheolohichni rozvidky ta rozkopky na bils'komu horodyshchi v 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2017*, s. 170-187.

Zadnikov, S. A. 2023. Doslidzhennia Skhidnoho ukriplen-nia Bils'koho horodyshcha skifskoiu ekspeditsiieiu Karazins'koho universytetu v 2021 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2021—2022*, s. 21-32.

Zadnikov, S. A., Pryimak, V. V., Hopkalo, O. V. 2016. Arkheolohichni rozvidky na terytorii Bils'koho horodyshcha v 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2015*, s. 137-148.

Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2017. Arkheologicheskije razvedki na Belskom gorodishche v 2016 g. *Arkheologichni doslidzhennia Bils'koho gorodishcha — 2016*, s. 245-264.

Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2022. Do pytannia pro arkhitekturu zakhysnykh sporud Skhidnoho ukriplen-nia Bils'koho horodyshcha. *Arkheolohii i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), s. 203-233.

Korost, I. I. (ed.). 2018. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2017*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.

Korost, I. I. 2024. Monitorynh stanuz zberezhenia pam'iatok arkeolohii natsionalnoho znachennia — skladovykh Istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Bilsk». In: Skoryi, S. A., Tupyk, S. V. (eds.). *Putyvski chytannia. Materialy III Vseukrains'koi arkeolohichnoi konferentsii. Do 80-richchia viddilu arkeolohii rannoho zaliznoho viku Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 140-146.

Korost, I., Pshynka, M. 2024. *Perlyna Kotelevskoho kraiu*. Kharkiv: Mайдan.

Korotia, O. V. 2024. Doslidzhennia Kuzemynskoho ukri-plennia Bils'koho horodyshcha za dopomohoiu LIDAR. *Konsensus*, 3, s. 7-17.

Korotia, O. V., Osadchyi, Ye. M. 2008. Horodyshche ranno-ho zaliznoho viku v urochyschi Barvinkova hora u Bils'ku. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2 (23—24), s. 30-33.

Liaskoronskii, V. G. 1907. Gorodishcha, kurgany i dlinnye (zmievye) valy po techeniiu rr. Psla i Vorskly. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XIII arkeologicheskogo sieezda*. 1. Moskva, s. 158-210.

Myronenko, K. M., Suprunenko, O. B. 2021. Do publikatsii zvitv pro rozvidku na Bils'komu horodyshchi 1927 r. M. K. Fuksa. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2020*, s. 223-251.

Padalka, L. V. 1905. O drevnikh gorodkakh, gorodishchakh i nasypanykh valakh na territorii nyneshnei Poltavskoi gub. *Trudy Uchenoi Arkhivnoi komissii*, 1, s. 155-225.

Pryimak, V. V. 2017. Pam'iatky tretioi chverti I tys. n. e. Bils'koho mikrorehionu (do stvorennia kulturno-khronolohichnoi kolonky starozhytnosti). *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2016*, s. 276-285.

Pryimak, V. V. 2024. Poselennia Riabivka-3 (rozkopky A. M. Oblomskoho ta R. V. Terpylovskoho) ta problemy vyvchen-nia Bils'koho mikrorehionu III st. do n. e. — pershoi chverti I tys. n. e. *Fenomen Bils'koho horodyshcha — 2024*, s. 295-319.

Pryimak, V. V., Korotia, O. V., Ovcharenko, M. I., Osadchyi, Ye. M., Sydorenko, O. V., Shaporda, O. M., Shtanko, A. I., Shevchenko, R. O., Sherstiuk, V. V. 2014. Rozvidky v okruzi Bils'koho horodyshcha. *Fenomen Bils'koho horodyshcha — 2014*, s. 108-111.

Pryimak, V. V., Osadchyi, Ye. M., Korotia, O. V. 2008. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky dlia «Zvodu pamiatok istorii ta kultury» na terytorii Sumskoi i Poltavskoi oblastei (2007 r.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007.

Pryimak, V. V., Ovcharenko, M. I., Tsomkalo, L. A., Shaporda, O. M., Shtanko, A. I. 2015. Arkheolohichni rozvidky 2014 roku v pivdenno-skhidnomu sektori Bils'koho horodyshcha ta naiblyzhchii okruzi pam'iatky. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha — 2014*, s. 96-106.

Puholovok, Yu. O. 2022. Vistria strily doby serednovichchia z Bils'koho horodyshcha. *Fenomen Bils'koho horodyshcha — 2022*, s. 215-217.

Romashko, O. V. 2017. Rozvidky na terytorii Poltavskoi oblasti u mezhakh Velykoho ukriplennia Bilske horodyshcha v 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2016*, s. 238-244.

Semenenko, S. A., Shaporda, O. M., Korotia, O. V., Pryimak, V. V. 2023. Novi dani pro cherniakivski poselennia Bilske horodyshcha ta prylyhlykh terytorii. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2021—2022*, s. 222-234.

Suprunenko, O. B. (ed.). 1996. *Naukova kontsepsiia derzhavnogo arkheolohichnoho zapovidnyka «Bilske horodyshche skifskoho chasu»*. Poltava: Arkheolohiia.

Suprunenko, O. B. (ed.). 2018. *Zvid pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast. Kotelevskiy raion*. Poltava: ASMI.

Suprunenko, O. B., Skoryi, S. A., Havrylenko, I. M., Korost, I. I. 2015. Rozvidky na terytorii ta v okruzi Bilske horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2014*, s. 68-95.

Shaporda, O. M. 2017. Doslidzhennia terytorii Bilske horodyshche arkeolohichnoho kompleksu v 2016 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2016*, s. 179-237.

Shaporda, O. M. 2021. Doslidzhennia Bilske horodyshche arkeolohichnoho kompleksu v 2020 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2020*, s. 77-110.

Shaporda, O. M., Buinov, Yu. V., Peliashenko, K. Yu. 2024. Arkheolohichni doslidzhennia poselen finalu doby bronzy — rannoho zaliza na livomu berezi serednoi techii Vorskly u 2023 rotsi. *Konsensus*, 2, s. 7-49.

Shaporda, O. M., Doroshenko, O. V., Semenenko, A. O., Shtanko, A. I. 2020. Obstezhennia oboronnykh sporud Velykoho ukriplennia Bilske horodyshcha. *Fenomen Bilske horodyshcha — 2020*, s. 237—253.

Shaporda, O. M., Korost, I. I. 2023. Doslidzhennia na terytorii Bilske horodyshche arkeolohichnoho kompleksu u 2021—2022 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2021—2022*, s. 182-213.

Shaporda, O. M., Korost, I. I., Ovcharenko, M. I., Shtanko, A. I. 2020. Rozvidky na terytorii ta v okruzi Bilske horodyshche arkeolohichnoho kompleksu v 2019 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2019*, s. 128-185.

Shaporda, O. M., Shtanko, A. I., Ovcharenko, M. I. 2019. Rozvidky na terytorii Bilske horodyshche arkeolohichnoho kompleksu v 2018 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2018*, s. 142-151.

Shafonskii, A. F. 1851. *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Mal'ia Rossiia, iz chastei koei onoe namestnichestvo sostavleno, sochinennoe Deistvitelnym statskim sovetnikom i Kavalerom Afanisiem Shafonskim, s chetyr'mia geograficheskimi kartami, v Chernigove, 1786 goda*. Kiev: Sudienko M. I.

Shramko, B. A. 1971. *Otchet o rabote Skifo-slavianskoi ekspeditsii KHGU v 1970 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/46.

Shramko, B. A. 1973. Vostochnoe ukreplenie Belskogo gorodishcha. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 82-112.

Shramko, B. A. 1985. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Skifo-slavianskoi arkheologicheskoi ekspeditsii KHGU v 1984 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/110.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 2016. Perelik pam'iatok arkeolohii terytorii ta naiblyzhchykh okolyts Bilske horodyshcha (1994). *Bilske horodyshche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka*, s. 466-467.

Shramko, I. B. 2016. B. A. Shramko — issledovatel Belskogo gorodishcha. In: Korost, I. I. (ed.). *Bilske gorodishche v naukovykh pratsiakh B. A. Shramka*. Kotelva; Kharkiv: Maidan, s. 14-24.

Shramko, I. B., Korost, I. I., Zadnikov, S. A. 2018. Oboronitelnaia sistema Vostochnogo ukrepleniia Belskogo gorodishcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 77-100.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2014. Doslidzhennia Bilske horodyshcha u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2013*, s. 5-64.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2019. Arkheolohichni doslidzhennia v okruzi Bilske horodyshcha v 2018 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2018*, s. 99-132.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Kushnir, A. S. 2020. Doslidzhennia dilianky valu na zakhidnomu v'izdi do Skhid-

noho ukriplennia (rozkop 37). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2019*, s. 95-110.

Shramko, I. B., Shramko, B. A. 1991. Oboronni sporudy Velykoho Bilske horodyshcha. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Pam'iatky arkeolohii Poltavshchyny*. Poltava, s. 44-49.

Shramko, I. B., Shramko, V. S. 2023. Ridkisnyi artefakt sered novykh popovnen fondiv IKZ «Bilsk». *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2021—2022*, s. 214-221.

I. Korost

RESULTS OF THE LATEST RESEARCH OF THE EASTERN SECTOR OF THE BILSK ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

The generalized data on archaeological sites (mainly of the Bronze and Scythian Ages) in the outskirts of the important complex site of the Bilsk hillfort — the Eastern (Shidne) fortification are presented in the paper. The role and status of the fortification within the sector chosen for the study are determined. A map with archaeological sites around the Eastern (Shidne) fortification was made. The data from the 2013—2024 research was analyzed in particular detail. Cartographic materials with summarized data on archaeological research (test pits, excavations, sections of defensive structures) in this area were prepared. Some summarizing information on the study of the Eastern (Shidne) fortification is presented. The issue of the possible eastern boundary of the Bilsk archaeological complex is considered.

The results of reconnaissance surveys (with the making of test pits) within the sector in 2024 are presented. The data on the rediscovered Vorsklynske settlement on the right bank of the Stara Vorskla river are presented. As a result of the research, new important conclusions have been made about the well-known in archaeological science settlement Barvinkova Hora I. Some important data from LIDAR studies of the Eastern (Shidne) fortification and its outskirts are presented. The actual problems of studying the inner territory and defensive structures of the Eastern (Shidne) fortification of the Bilsk hillfort are considered. The topic of fortifications is analyzed extensively. In particular, the number of ancient entrances to the fortification and the arrangement of the defensive line are considered. Based on the processing of the LIDAR survey, the area of the inner territory of the fortification, as well as the total area (including fortifications), is determined. A set of necessary further studies within the sector under consideration is outlined, and promising locations (territories) for this purpose are identified.

Keywords: Complex of monuments of the territory and outskirts of the Bilsk hillfort, Eastern (Shidne) fortification, settlements, burial ground, Scythian period, Bronze Age, archaeological research, LIDAR research.

Одержано 3.04.2025

КОРОСТ Ігор, Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, Котельва, Україна.

Ihor KOROST, Municipal Institution «Historical and cultural reserve «Bilsk» of Poltava regional council, Kotelva, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7191-1149,
e-mail: korost_igor_1987@ukr.net.